

Олена Цимбалюк

Житомирський державний університет імені Івана Франка

аспірантка (Україна)

e-mail: alonuhka.zet@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8871-3050>

Норми та аномалії моди періоду «розвиненого» соціалізму

Анотація. Мета статті. На основі використання методу дихотомічного зіставлення понять «норма/аномалія» охарактеризувати особливості розвитку та проявів моди в Радянському Союзі періоду брежнєвського «застою» у контексті відповідності політичним та соціально-економічним завданням комуністичної влади. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу й узагальнення), спеціально-історичних (порівняльного, хронологічного та історико-системного) у поєднанні з принципами історизму та об'єктивності, методи контент-аналізу класичних «модних» часописів та сатиричних журналів «Перець» і «Крокодил». **Наукова новизна** роботи полягає у спробі проаналізувати феномен «моди» в Радянському Союзі періоду кінця 60-х початку 80-х рр. XX ст. з погляду наявності «норм» та «аномалій», як двох взаємопов'язаних складових модних тенденцій, які були притаманні радянському суспільству в окреслений період. **Висновки.** Явище моди в Радянському Союзі поєднувало в собі дві складові – «норми» та «аномалії». «Норми» моди були підпорядковані ідеології комуністичної партії та слугували формуванню «правильного» образу і зовнішнього вигляду радянського громадянина на противагу представникам капіталістичного світу. Засобами трансляції стандартизованих радянських модних тенденцій виступали мережа Будинків моделей та журнали мод. Однак у період так званого «брежнєвського застою» у сфері розвитку радянської модної індустрії відбуваються значні трансформації, що були спричинені внутрішніми соціально-економічними та зовнішніми факторами. До перших відносились: конфлікт між проблемами у функціонуванні легкої промисловості, покращенням добробуту населення, що викликало «споживчий бум» й спровокувало дефіцит товарів широкого вжитку, які в радянському виконанні не відрізнялись якістю. Друга група факторів пов'язувалась із специфікою модної індустрії, яка не може бути абсолютно закритою.

Попри обмеження, інформація про тенденції та зразки західної моди поширювалась на сторінках журналів мод, опосередковано з кіно- та теле-екранів, спричиняючи виникнення та розповсюдження так званих «аномалій» моди. Ситуацію радянської одноманітності погіршувало непереборне прагнення жінок виглядати гарно. «Аномалії» моди в радянській державі пов'язувались не лише із появою хіпі на вулицях великих міст, вони проявлялись і в постійній прихованій боротьбі із «нормованою» радянською «скромністю» в одязі. Разом із іншими факторами, які не входять до предмету нашого дослідження, це призвело до формування нових явищ та практик у повсякденному житті населення, наростання та в майбутньому загострення кризи комуністичної системи.

Ключові слова: аномалії, журнали мод, «застій», мода, норми, відхилення.

Постановка проблеми. Радянська мода – це складне та неоднозначне явище, для якого характерні поєднання культурних, соціальних та ідеологічних факторів. Мода в радянській державі не лише впливала на зовнішній вигляд людини, а й виступала засобом формування суспільної свідомості та соціальних цінностей.

Зовнішній вигляд радянської людини мав відповідати встановленим державою стандартам, згідно з якими одяг мав бути доступним, зручним, практичним і, що не менш важливо, мав показувати відмінність радянських громадян від представників капіталістичних країн. Не дивлячись на активну пропаганду образу радянської людини та соціалістичного способу життя, в умовах дефіциту епохи «застою» на теренах СРСР та УРСР відповідно поширюється одяг закордонного виробництва.

Так, мода в період розвиненого соціалізму поєднує в собі два протилежних явища – одяг, регламентований державою, і зразки західної моди, які не відповідали встановленим стандартам зовнішнього вигляду радянської людини.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблематику становлення і розвитку моди в Радянському Союзі та УРСР, її впливу на суспільство в своїх працях розглядає значна кількість дослідників. В основному наукові доробки цієї тематики присвячені характеристиці загальних тенденцій моди [Гофман, 1994], еволюції модної сфери [Васильев, 2010], історії моди та

моделювання одягу в Радянському Союзі та Україні в різні періоди його розвитку [Журавлев, Гронов, 2013; Тканко, 2011], аналізу радянських і закордонних журналів мод [Венгерська, 2019; Корнієнко, 2018b], структури індустрії моди в СРСР [Корнієнко, 2018a] та висвітленню проявів явища антимоди [Ахмадыкіна, 2017; Романов, Ярская-Смирнова, 2005; Гладка, 2015]. У цих працях мода та антимода розглядаються як антиподи, які сформувалися в суспільстві під впливом політичних та соціально-економічних особливостей розвитку радянської держави.

Для визначення особливостей розвитку моди в СРСР періоду 20-30-х рр. XX ст. Лебіна Н. Б. запропонувала використати дихотомію «норма/аномалія». Під поняттям «норма» дослідники розуміє деталізовані правила поведінки, в яких чітко закріплено права та обов'язки учасників суспільних відносин. «Норми» відповідають офіційній ідеології та закріплені в державних актах. «Аномалія» – це протилежне до «норми» явище, яке проявляється у відхиленні від встановлених державою та соціальними інститутами приписів [Лебіна, 1999 : 11-18]. Так, мода є феноменом, який поєднує в собі дві складові – визнані та невизнані державою моделі одягу, «правильний» та «неправильний» зовнішній вигляд радянської людини.

Проблематика формування модних тенденцій в Радянському Союзі та УРСР від середини 60-х – до початку 80-х рр. XX ст. з позицій методу дихотомічного співставлення по відношенню до понять «норма/аномалія» залишається невивченою.

Метою статті є: на основі використання методу дихотомічного зіставлення «норма/аномалія» охарактеризувати особливості розвитку та проявів моди в Радянському Союзі періоду брежнєвського «застою» у контексті відповідності політичним та соціально-економічним завданням комуністичної влади.

Виклад основного матеріалу. Дослідженню явища «моди» приділяють увагу представники філософії, психології, соціології, історії, етнографії, естетики та інших наукових галузей. Саме тому поняття «мода» має надзвичайно велику кількість трактувань.

Український радянський «Словник іншомовних слів» вказував на латинське походження цього терміну (від лат. *modus* – міра, правило) і роз'яснював його значення так: «нетривале поширення певних смаків, що виявляється у зовнішніх формах побуту, особливо в одязі. Нестійка, мінуща популярність» [Мельничук, 1975 : 442].

Соціолог О. Б. Гофман розуміє моду як одну з форм, механізмів соціальної регуляції та саморегуляції людської поведінки, індивідуального, групового та масового [Гофман, 1994 : 9]. Він виділив два ключові структурні елементи моди: модні стандарти та модні об'єкти. Модні стандарти – це визначені модні способи, правила поведінки чи дії. Модні об'єкти – це будь-які об'єкти, які стали «модними»: одяг, їжа, музика, живопис, література, архітектура, види спорту і т. д. [Гофман, 1994 : 11]. Найбільш поширеним об'єктом моди є саме одяг.

В усі часи мода віддзеркалювала характерні риси різних історичних періодів. Стан розвитку економіки, політична ситуація, ідеологія прямо відображалась на модних тенденціях.

Дослідники встановили закономірність між посиленням політичного режиму та регламентацією моди аж до детальних приписів, які стосувались зовнішнього вигляду особистості. Найбільше посилення державного контролю та втручання влади в розвиток феномену моди проявилось у радянську епоху [Дианова, 2018 : 72].

На думку А. Бобрихіна та С. Егорова, протягом майже всієї історії Радянського Союзу зберігалось інтуїтивне розуміння того, що відмінність, унікальність обраного шляху розвитку держави вимагає певної зримої стилістичної відповідності вигляду його громадян і того предметного світу, в якому вони існують. Разом з політичним устроєм та економічною системою будувалась і візуальна реальність [Бобрихин, Егоров, 2015 : 2].

На зорі радянської влади мода була визнана буржуазним явищем, яке несумісне із пролетарським суспільством. З'явилися навіть ідеї ввести щось на кшталт уніформи замість звичного «побутового» костюму. Потім намагались створити дещо ефемерне під назвою «радянська мода», хоча поняття «мода» – явище, по суті, інтернаціональне. Однак нормований розподіл, який існував у різних формах всі роки радянської влади, специфіка соціалістичної моделі виробництва та інформаційний голод, як і дефіцит товарів, робили неможливим нормальний розвиток моди в СРСР [Зусева, Евсеева, Иванова, 2012 : 10].

Отже, можна стверджувати, що з приходом до влади представників нової більшовицької влади, у сфері моди відбуваються важливі трансформаційні процеси, які пов'язані зі зміною звичних канонів зовнішнього вигляду, встановлених «норм». Відбувається формування та насадження приписів, які регулювали сферу моди та були спрямовані на створення нового образу радянської людини.

Специфіка радянської моди полягала в тому, що визначальний вплив на неї мала ідеологія та політика. Влада намагалась використати моду як інструмент здійснення політики культурного націоналізму, ідеологічного маніпулювання масами. Одяг сприяв перетворенню окремо взятої особи в «ідеальну шестерню», «гвинтик» у соціальному механізмі. При цьому

.....
мода соціалізму стала відображенням і вираженням радянської уніфікованості, зарегламентованого мислення і поведінки. Масове виробництво одягу, яке відповідало запитам влади, насаджувало масовий смак у споживачів [Виниченко, Найманхова, Штиб, Курманова, 2013 : 117].

Одним з показових періодів насадження «норм» та формування «аномалій» у модній сфері Радянського Союзу та УРСР, можна вважати період «розвиненого» соціалізму. Суттєвим фактором, який впливав на становлення радянської моди в окреслений історичний період, були економічні процеси. Ще на початку 1960-х рр. керівництво держави визнало підвищення добробуту населення одним з найважливіших пріоритетів. Доходи громадян у вигляді заробітних плат значно зросли, що призвело до виникнення так званого «споживчого буму». Але радянська промисловість не змогла забезпечити зростаючі потреби населення в товарах широкого вжитку, зокрема й одягу. Відставання легкої промисловості у порівнянні з іншими галузями, низька якість продукції та нераціональний розподіл товарів створювали труднощі у прагненні населення наслідувати моду [Виниченко, 2011].

На думку Журавльова С. В. та Гронова Ю., саме на період 60-70-х рр. XX ст. припадає формування радянської модної індустрії як особливої сфери економіки, що поєднувала виробництво та збут товару. Ця сфера з моменту свого виникнення була змушена підлаштовуватись до вже існуючої економічної системи. Як зазначають вище названі дослідники, протягом 1960-1980-х рр. не було створено єдиної системи моделювання і конструювання одягу. Почали діяти одразу декілька досить автономних одна від одної відомчих систем моделювання та виготовлення одягу: Мінлегпром СРСР, Мінпобут СРСР, а також Міністерство торгівлі СРСР. Вони створювали власні конструкторські бюро й організації з моделювання одягу та лобювали свої інтереси в уряді країни [Журавлев, Гронов, 2013 : 110].

Створені представництва модної індустрії зобов'язані були діяти відповідно до проголошеної на XXV з'їзді ЦК КПРС ідеології «радянського способу життя» [Б. а., 1976 : 113]. Для сфери моди це означало впровадження й поширення «норм» «граничності» та «раціональності» в споживанні матеріальних благ. Головними критеріями одягу та зовнішнього вигляду стають «практичність», «непримітність», «скромність» [Клинова, 2014 : 141].

Поширення встановлених державою «норм» моди відбувалось через розгалужену мережу закладів: Будинки моделей, Центральний науково-дослідний інститут швейної промисловості, спеціальне художньо-конструкторське бюро, Всесоюзний інститут асортименту легкої промисловості та культури. У Будинках моделей проходили регулярні покази нових фасонів одягу, у виставкових залах працювали постійно діючі колекції нових моделей одягу, організовували колективні поїздки працівників Будинків моделей на підприємства, фабрики, заводи, у колгоспи й радгоспи з демонстраціями моделей одягу й доповідями про те, як красиво одягатися тощо.

Київський і Львівський будинки моделей видавали спеціалізовані альбоми та журнали мод. Майже всі будинки моделей виготовляли викройки та картинки нових моделей одягу, які продавали населенню. Існувала практика інформування населення через періодичні видання щодо придбання викроек одягу в певному Будинку моделей [Корнієнко, 2018a : 20]. Спеціалізовані журнали та буклети стали основним засобом пропаганди «радянського стилю». Серед найбільш тиражованих періодичних видань, які впливали на формування уявлень про моду та повсякденність в УРСР, доцільно виділити суспільно-політичний часопис «Радянська жінка».

Український республіканський часопис «Радянська жінка» почали видавати у Києві з січня 1946 року. Часопис виходив щомісячно, й був найбільш тиражованим та популярним серед українських жіночих суспільно-політичних журналів. На сторінках «Радянської жінки» розміщувались матеріали, у яких розкривався вплив комуністичної партії на суспільство, значення з'їздів КПРС, публікувались різноманітні постанови та звернення до жіноцтва, тематичні рубрики про красу, здоров'я, кулінарію, домашнє господарство, спорт, моду тощо [Корнієнко, 2018b : 81].

Значна кількість матеріалу стосувалась саме моди. Художники-модельєри надавали зразки різноманітного одягу – робочого, повсякденного, святкового, для відпочинку, спорту тощо. Кожного сезону публікувались нові моделі, які відповідали встановленим державним нормам. Влітку 1967 р. жінкам пропонували носити сукні прямого, напівприталеного, сарафанного фасону, розширеного від плеча або пройми. Рекомендувалось використовувати для пошиття натуральні тканини, такі як штапель чи бавовну. [Юзефова, 1967 : 33 ; Б. а., 1967 : 30]. Влітку 1969 р. до уваги читачок було представлено моделі суконь з парчі, простої форми, в так званому стилі чоловічої сорочки з характерним стоячо-відкладним коміром та манжетами. Майже до всіх моделей пропонували широкий пояс з пряжкою [Б. а., 1969 : 30-31]. На початку 80-х рр., як і в попередні роки, перш за все пропагують

зручний і практичний повсякденний одяг. Розробники рекомендували доповнювати сукні і костюми аксесуарами – шарфами, косинками, тоненьким паском, ґудзиками [Б. а., 1981 : 30-31].

Значна увага приділялась розробці моделей робочого одягу. Це і робочі костюми, і робочі халати з фігурними кишенями та паском, напівкомбінезони, сукні з фартушками для працівниць промисловості [Б. а., 1966а : 28-29], для роботи в полі та занять у школі механізаторів пропонували комплект з напівкомбінезона з двома блузами, теплої куртки, брюк та шерстяної сукні [Б. а., 1969 : 28-29].

Звертали увагу радянські дизайнери і на моделі жіночого одягу для весілля. До РАЦСу пропонували йти в світлому костюмі або в сукні-костюмі. Модельєри радили утримуватись від складних фасонів весільного вбрання. Простий крій, елегантність та скромність – ось вимоги до сукні молодії. Фату пропонували робити короткою або одягати невеличкий капелюшок [Б. а., 1966 : 30]. Поширеними були моделі одягу з використанням народних мотивів: українських та російських. Це і повсякденні сукні [Ровна, 1967 : 33 ; Б. а., 1966с : 28], і хустини [Пижова, 1969 : 17], і весільне вбрання з мереживом [Б. а., 1968 : 26-27].

У додатках до журналу «Радянська жінка» завжди можна було знайти викройки жіночого, чоловічого та дитячого одягу. Можна зустріти статті присвячені плетеному одягу [Клинова, 2014 : 141]. Адже в 1970-1980-ті рр., поширилась мода на трикотаж і радянські жінки захопились плетінням модних та практичних речей спицями і гачком. Швейні машини, як і тканина, коштували дорого, а модний трикотаж багатьом здавався більш вигідним ніж пошита сукня [Журавлев, Гронов, 2013 : 416.]

З 1977 р. майже у кожному випуску журналу «Радянська жінка» розміщувались візерунки, елементи української вишивки. Виготовлення та декорування одягу власноруч стають нормою для повсякденного життя радянської жінки, адже в країні, у зв'язку з невдалими економічними реформами, все більше зростає дефіцит товарів народного споживання, зокрема й одягу.

Окрім загальних соціально та ідеологічно витриманих журналів мод, існували спеціалізовані видання, які видавались незначними тиражами і були доступні для обмеженого кола осіб. Так, в країні, де «всі рівні», мода потрапила до категорії, доступ до якої мало лише коло обраних: партійні й державні чиновники з дружинами, керівники підприємств і установ, викладачі вищих навчальних закладів, митці різних напрямів та ґатунків [Венгерська, 2019 : 220].

Артем Федорович Сергєєв, у своєму інтерв'ю Богомолу О. О., згадував: «Костюми для перших осіб держави з кінця 1950-х років шили в спеціальному ательє на початку Кутузовського проспекту. Звичайно, самі вожді туди не приїжджали, примірки проходили або на роботі, або в домашніх умовах, але дружини членів Президії ЦК, а потім і Політбюро бували там». [Богомолу, 2016 : 114-115]. Також для представників номенклатури існували окремі спеціальні магазини, де можна було придбати одяг та інші речі закордонного виробництва.

Перші леді УРСР одягались у Київському будинку моделей. Модні покази відвідували дружини перших секретарів ЦК КПУ Іраїда Шелест, Рада Щербицька, співачка Євгенія Мірошниченко, заступник голови Радміну УРСР Марія Орлик, бувала і Раїса Горбачова та ін. [Макаренко, 2017 : 8].

Отже, основними «нормами» моди в радянській державі періоду «брежнєвського застою» стають: раціональне споживання товарів широкого вжитку, практичний та скромний одяг, виготовлення та декорування одягу власноруч. Трансляція встановлених «норм» відбувалась через мережу закладів модної індустрії та періодичні видання. Доступність кращих зразків одягу для партійних і державних чиновників та їх дружин також стає «нормою» в радянському соціумі 60-80-х рр. XX ст. Та якщо розглядати цей факт у світлі постулату «рівності», який проголошувала комуністична партія, то його доцільно віднести до «аномалій» моди соціалістичної держави.

Феномен моди в Радянському Союзі та УРСР окресленого історичного періоду, не обмежується названими прикладами. Серед різних соціальних груп все більше поширюються зразки закордонного одягу, які набувають популярності, а отже, стають модними.

Важливе значення у формуванні модних вподобань радянського населення відіграло радянське та зарубіжне кіно. Радянські кіноактриси із закордонних поїздок привозили нові сукні, косметику, образи, які потім демонстрували своїм прихильникам, а ті так само наслідували їх. Найпопулярнішим жіночим образом того періоду став образ героїні Барбари Брилльської у кінострічці «Іронія долі, або з легким паром». Після виходу кінострічки, набули популярності дублянки з натуральним хутром, хутряна шапка та сукня у стилі сафарі [Кузьменко, Іванова, 2018 : 298].

Західна мода проникала і поширювалась по території Радянського Союзу через громадян, які виїжджали за кордон у ділові, творчі та туристичні поїздки. Інформація про модні напрямки, як і самі речі, стають все більш доступними, посилюються неофіційні практики одягу [Кузьменко, Іванова, 2018 : 297].

Першими «аномаліями» моди в Радянському Союзі стали міні-спідниці, жіночі брюки і шорти, які з'явилися в СРСР та УРСР у другій половині 1960-х років. Вони категорично суперечили встановленій «нормі» «скромності». Штани в гардеробі жінки були практично моветоном [Тканко, 2011 : 288]. Також радянські модники носили брюки-кльош, батники, сукні-сорочки, блискучий одяг в стилі диско, взуття на платформі та ін. [Зусева, Евсеева, Иванова, 2012 : 36] Набув популярності й верхній одяг з штучного хутра [Кузьменко, Иванова, 2018 : 298].

У 70-ті роки особливим шиком вважалось мати джинси. Автентичні американські джинси в Україні були дорогими, до того ж, їх важко було придбати, що, натомість, сприяло швидкому налагодженню їх випуску з місцевих тканин, якість яких далеко не відповідала оригіналу [Тканко, 2011 : 288].

Придбати одяг з-за кордону можна було у спеціалізованих магазинах «Берізка», «Каштан», у комісійних магазинах та на так званому «товчку». Для пересічних громадян покупки в спецмагазинах були недоступними. Товар там відпускався за валюту або за спеціалізованими чеками. Такі магазини в основному обслуговували іноземців, працівників дипломатичного корпусу або валютних спекулянтів. Одним з найбільш популярних товарів «Берізки» у 1960-х рр. були імпортовані тканини, наприклад, литовський кримплен та оксамит, а також нитки мохер. А вже 1970-ті рр. в основному купували готовий одяг [Иванова, 2018 : 213].

Речі іноземного виробництва також можна було придбати в комісійних магазинах. Товари в ці магазини поставляли дипломатичні працівники, співробітники торговельних підприємств, моряки торгового флоту та особи, які були у закордонних відрядженнях. Слід відмітити, що купити хороші імпортовані речі в комісійному магазині було складно. По-перше, ціни були високі для середньостатистичних радянських громадян, а по-друге, найкращі речі в магазині швидко розходились «по своїх», тобто по «блату» [Твердюкова, 2013 : 88].

У таких умовах набуває популярності явище «фарцування» – заборонений перепродаж (спекуляція) практично недоступних дефіцитних імпортованих товарів пересічним радянським покупцям [Ахмадыкина, 2017]. Фарцувальників переслідували правоохоронні органи, їх притягували до різних видів відповідальності, влаштовували облави. Та населення, яке хотіло гарно одягатись, але не мало можливості купувати дефіцитні товари, все частіше користувались їх послугами [Романов, Ярская-Смирнова, 2005 : 61].

Ще одним прикладом «аномалій» виступає молодіжна мода субкультури хіпі, яка з'явилась та поширилась на теренах СРСР та Радянської України у 1967-1968 рр. З появою хіпі поширився стиль унісекс, характерною рисою якого був однаковий крій жіночого та чоловічого одягу. Вплинув він і на довжину волосся [Васильев, 2010 : 259]. В одязі хіпі використовували найяскравіші, кислотні барви, зображали дивні візерунки, концентричні кола всіх кольорів веселки і неправильної форми [Кухар, 2012].

Безумовно, представники радянського режиму не могли не реагувати на носіїв субкультури хіпі, адже вони зі своїм духом свободи та ідеєю анархізму несли загрозу всій системі, а не лише «нормованій» модній індустрії. Один з лідерів українських хіпі Алік Олисевиц згадує, що «легковірну» молодь переслідували за одяг та довге волосся в навчальних закладах і на роботі [Гладка, 2015].

Як бачимо, в стандартизованому радянському суспільстві з другої половини 60-х рр. ХХ ст. з'являється все більше зразків модного одягу, які не відповідали офіційно визнаній моді та встановленим «нормам» зовнішнього вигляду радянської людини. Найбільшу популярність у населення отримали джинси, міні-спідниці, жіночі брюки, яскраві штучні тканини, вироби із штучного хутра тощо. Шляхи поширення «аномалій» моди були найрізноманітніші: кіно, іноземні журнали мод, спеціалізовані та комісійні магазини, спекулянти-фарцувальники тощо.

Поява та поширення «аномальних» модних тенденцій викликали стурбованість та побоювання серед представників влади. Одним із засобів боротьби з «аномаліями» моди, які суперечили радянському способу життя та комуністичній моралі, було обрано висміювання та сатира. Одними із інструментів у протиборстві із захопленнями закордонною модою стали сатиричні журнали «Крокодил» і «Перець».

Найбільш поширеними стали карикатури, в яких висміювались ті чи інші соціальні девіації (в радянському розумінні), у сфері моди. Наприклад, жарти з модного на той час предмету гардеробу – жіночих брюк, які були предметом карикатурних зображень Гончарова С. [Гончаров, 1974 : 9] та Крилова О. [Крилов, 1975 : 1]. На карикатурі «Повинен же я чимось відрізнятись від наших жінок...» автор зобразив чоловіка у жіночій сукні, підкреслюючи безглуздість такої модної «аномалії» як жіночі брюки [Гончаров, 1974 : 9].

Уніфікація жіночого та чоловічого одягу також підпадала висміюванню. Серед карикатур середини 70-х рр., малюнок Герасимчука С. «Зараз точно будемо знати: дівчина чи хлопець» [Герасимчук, 1974 : 14]. Автор кепкував над складністю візуального визначення приналежності

особи до жіночої чи чоловічої статі, на його думку, лише біля дверей громадського туалету можна зрозуміти, хлопець то з довгим волоссям, чи дівчина в брюках.

Чи не найбільше потерпали від кепкувань представники субкультури хіпі. Їх висміювали за довге волосся у чоловіків та незрозумілі зачіски у жінок [Кукрыниксы, 1974 : 1], одяг в латках [Шукава, 1976 : 1], «аморальну» поведінку в громадських місцях [Цветкова, 1976 : 1]. Створювали також карикатури, що мотивували свідомих радянських громадян перевиховувати та контролювати членів соціуму, які піддалися негативному впливу капіталістичного Заходу. Наприклад, карикатура Горохова Є. «За вуздечку» показує нам як радянські чоловік та жінка тримають за вуса представника хіпі, спиняючи та контролюючи його таким чином [Горохов, 1976 : 1].

Але, не дивлячись на діяльність влади, «заборонений плід» і дефіцит модного одягу у відкритій торговельній мережі не лише підігрівали суспільний інтерес до «аномалій» моди, але й сприяли захопленню населення престижними і китчевими речами. Влада вже у 1970-х рр., розуміючи необхідність змін в організації виробництва модного одягу, із останніх сил трималась за ідеологічні стереотипи та встановлені «норми». Питання моди все більше набувало політичного характеру.

Висновки. Явище моди в Радянському Союзі поєднувало в собі дві складові – «норми» та «аномалії». «Норми» моди були підпорядковані ідеології комуністичної партії та слугували формуванню «правильного» образу і зовнішнього вигляду радянського громадянина на протигагу представникам капіталістичного світу. Засобами трансляції стандартизованих радянських модних тенденцій виступали мережа Будинків моделей та журнали мод. Однак в період так званого «брежнєвського застою» у сфері розвитку радянської модної індустрії відбуваються значні трансформації, що були спричинені як внутрішніми соціально-економічними та зовнішніми факторами. До перших відносились: конфлікт між проблемами у функціонуванні легкої промисловості, покращенням добробуту населення, що викликало «споживчий бум» й спровокувало дефіцит товарів широкого вжитку, які в радянському виконанні не відрізнялись якістю. Друга група факторів пов'язувалась із специфікою модної індустрії, яка не може бути абсолютно закритою.

Попри обмеження, інформація про тенденції та зразки західної моди поширювалась на сторінках журналів мод, опосередковано з кіно- та теле-екранів (модні образи героїв фільмів, в переважній більшості польських), спричиняючи виникнення та розповсюдження так званих «аномалій» моди. Ситуацію радянської одноманітності погіршувало непереборне прагнення жінок виглядати гарно. «Аномалії» моди в радянській державі пов'язувались не лише із появою хіпі на вулицях великих міст, вони проявлялись і в постійній прихованій боротьбі із «нормованою» радянською «скромністю» в одязі. «Хіпарі» зі своїм духом свободи та прихильністю до анархізму несли загрозу існування системи, а непереборне прагнення жінок до краси стало ще одним елементом її загального неприйняття. Разом із іншими факторами, які не входять до предмету нашого дослідження, це призвело до формування нових явищ та практик в повсякденному житті населення, наростання та в майбутньому загострення кризи комуністичної системи.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Ахмадыкина, А. А. (2017). «Фарцовка» в СССР в 1950-х – 1980-х гг.: отрасль теневой экономики и практика советской реальности. «Научно-практический электронный журнал «Аллея Науки», ИП Шелистов Денис Александрович (Издательский центр "Quantum") (Томск), 16, Режим доступу: https://elibrary.ru/download/elibrary_32421867_61478860.pdf.

Б. а. (1966а). Для роботи. *Радянська жінка*, 7, С.28-29.

Б. а. (1966б). До весілля. *Радянська жінка*, 3, С.30.

Б. а. (1966с). Комбіновані плаття. *Радянська жінка*, 7, С.28.

Б. а. (1967). Мода сьогодні і завтра. *Радянська жінка*, 7, С. 30.

Б. а. (1968). У найурочистіший день. *Радянська жінка*, 9, С.26-27.

Б. а. (1969а). Мода. Здрастуй, свято! *Радянська жінка*, 4, С. 30-31.

Б. а. (1969б). Трактористкам. *Радянська жінка*, 7, С.28-29.

Б. а. (1976). КПСС. Съезд 25-й, (1). Москва: Политиздат, 472 с.

Б. а. (1981). На кожен день. *Радянська жінка*, 10, С. 30-31.

Бобринин, А. А., Егорова, С. И. (2015) Одежда как средство формирования советской идентичности. *Концепт*, 18. Режим доступу: <http://e-koncept.ru/2015/75242.htm>

Богомолов, А. А. (2016). *Легенды первых лиц СССР*. Москва: Издательство АСТ, 320 с.

- Васильев, А. А. (2010). *Этюды о моде и стиле*. Москва: Глагол, Альпина Паблишер, 592 с.
- Венгерська, В. О. (2019). Журнали мод як віддзеркалення соціальної стратифікації радянського суспільства. *Сторінки історії: збірник наукових праць*, 48, с.207-223.
- Виниченко, И. В., Найманхова, Ж. М., Штиб, К. А., & Курманова, Л. Р. (2013). Отношение советского общества к появлению альтернативной моды. *Омский научный вестник*, 1(115), с.117-180.
- Виниченко, И. В. (2011). Социально-культурные процессы в советском обществе в эпоху «дефицита» и их влияния на моду. *Russian Journal of Education and Psychology*, 8. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-kulturnye-protsessy-v-sovetskom-obschestve-v-epohu-defitsita-i-ih-vliyanie-na-modu>
- Герасимчук, С. (1974). Карикатура. *Перець*, 20, с. 14.
- Гладка К. (2015). Хіпі Алік Олісевич: «Волосся для нас було символом свободи». *«Дзеркало тижня»*, 45. Режим доступу: <https://dt.ua/personalities/hipi-alik-olisevich-volossyia-bulo-dlya-nas-simvolom-svobodi-.html>
- Гончаров, В. (1974). Карикатура. *Перець*, 7, с. 9.
- Горохов, Е. (1976). Карикатура. *Крокодил*, 16, с.1.
- Гофман, А. Б. (1994). *Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения*. Москва: Наука, 160 с.
- Дианова, К. А. (2018). Историко-психологические аспекты взаимовосприятия моды в СССР и на Западе (1920 - 1930-е гг.). *Сборник «Историко-психологические аспекты взаимовосприятия России и Запада»*: Материалы XLIV Междунар. науч. конф.(с. 71-76) Санкт-Петербург.
- Журавлев, С. В., & Гронов, Ю. (2013). *Мода по плану: история моды и моделирования одежды в СССР 1917—1991* Москва: ИРИ РАН, 496 с.
- Зусева, В., Евсеева, Т., & Иванова, Н. (2012). *Советский стиль*. Москва: Мир энциклопедий Аванта+, Астрель, 207 с.
- Иванова, А. (2018). *Магазины «Березка»: парадоксы потребления в позднем СССР*. Москва: Новое литературное обозрение, 348 с.
- Клинова, М. А. (2014). Советский модный дискурс второй половины 1970-х – 1980-х годов: эволюция трансруемых потребительских стратегий. *Вестник Пермского университета*, (4), 140-150.
- Корнієнко, О. В. (2018а). Структура й особливості функціонування індустрії моди в УРСР у II половині ХХ ст. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, (3), 18-23.
- Корнієнко, О. В. (2018b). Періодика УРСР 1950-1980-х рр. як інструмент впливу на моду та повсякденне життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України». Українознавство: історичні та філософські науки*, (27), 77-88.
- Крилов, О. (1975). Карикатура. *Крокодил*, 6, с.1.
- Кузьменко, Ю. В., & Иванова, А. С. (2018). Мода та дозвілля радянських жінок у 1960-1980-ті рр. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*, (92), 291-303.
- Кукрыниксы. (1974). Карикатура. *Крокодил*, 34, с. 1.
- Кухар, В. (2012). Явище субкультури хіпі в світі і на українських теренах. Режим доступу: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=2754>
- Лебина, Н. Б. (1999). *Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы*. Санкт-Петербург: Летний сад, 320 с.
- Макаренко, В. (2018). Киевский дом моделей одевал первых леди СССР. *КП в Украине*, (2620), с.8.
- Мельничук, О. С. (1975). Словник іншомовних слів. Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 775 с.
- Пижова, С. (1969). Улюблена нами хустина. *Радянська жінка*, 1962, 2. С.17.
- Ровна, Т. (1967). За народними мотивами. *Радянська жінка*, 7, С.33.
- Романов, П., & Ярская-Смирнова, Е. (2005). Фарца: Подполье советского общества потребления. *Неприкосновенный запас*, 5, С. 62-68.
- Твердюкова, Е. Д. (2013). Комиссионная торговля в Советской России – СССР (1917–1991) *Вестник СПбГУ*, (4), 80-89.
- Тканко, З. (2011). Мінімалізм і геометрія форм одягу в моді України 1960-х рр. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, (22), 284-293.
- Цветкова, А. (1976). Карикатура. *Крокодил*, 19, с.1.
- Шукава, Е. (1976). Карикатура. *Крокодил*, 29, с. 1.
- Юзефова, Т. (1967). Влітку у місті. *Радянська жінка*, 6, С.33.

Елена ЦимбалюкЖитомирський державний університет імені Івана Франко
аспірантка (Україна)**Нормы и аномалии моды периода «развитого» социализма**

Аннотация. Цель статьи. На основе использования метода дихотомического сравнения понятий «норма/аномалия» охарактеризовать особенности развития и проявлений моды в Советском Союзе периода брежневского «застоя» в контексте соответствия политическим и социально-экономическим задачам коммунистической власти. **Методология исследования** основана на общенаучных методах (анализа, синтеза и обобщения), специально-исторических (сравнительного, хронологического и историко-системного), методе контент-анализа классических «модных» журналов и сатирических журналов «Перец» и «Крокодил». **Научная новизна работы** заключается в попытке проанализировать феномен «моды» в Советском Союзе периода конца 60-х начала 80-х гг. XX в. с точки зрения наличия «норм» и «аномалий», как двух взаимосвязанных составляющих модных тенденций, которые были присущи советскому обществу в означенный период. **Выводы.** Явление моды в Советском Союзе объединяло в себе две составляющие – «норма» и «аномалии». «Нормы» моды соответствовали идеологии коммунистической партии и служили формированию «правильного» образа и внешнего вида советского гражданина в противовес представителям капиталистического мира. Средствами трансляции стандартизированных советских модных тенденций выступали сеть Домов моделей и журналы мод. В период так называемого «брежневского застоя» в сфере развития советской модной индустрии происходят значительные трансформации, которые были вызваны как внутренними социально-экономическими, так и внешними факторами. Несмотря на ограничения, информация о тенденциях и образцы западной моды распространялась на страницах журналов мод, косвенно с кино- и теле-экранов, вызывая возникновение и распространение так называемых «аномалий» моды. «Аномалии» моды в советском государстве связаны не только с появлением хиппи на улицах больших городов, они проявлялись и в постоянной скрытой борьбе с «нормированной» советской «скромностью» в одежде. Вместе с другими факторами, которые не входят в предмет нашего исследования, это привело к формированию новых явлений и практик в повседневной жизни населения, нарастание и в будущем обострения кризиса коммунистической системы.

Ключевые слова: аномалии, журналы мод, «застой», мода, нормы, отклонения.

Olena V. TsymbaliukZhytomyr Ivan Franko State University
graduate student(Ukraine)**Fashion Norms and Anomalies of developed socialism period**

Abstract. The purpose of the article. To provide characterization of the fashion development and demonstration in the Soviet society, based on the dichotomous comparison of concepts «norm/anomaly», during Briezheniev's stagnation era in the context of correspondence to political and social-economical goals of the Communist power. **The methodology of the research** is based on general scientific methods (analysis, synthesis and generalization), special historical methods (comparative, chronological and historical-systemic methods) in combination with the principles of historicism and objectivity, content analysis of «fashionable» chronicles and satirical magazines «Perets» («The Pepper») and «Krokodyl» («The Crocodile»). **The scientific novelty of the research** is attained by an attempt to analyze the phenomenon of the concept «fashion» in the Soviet Union during the end of 60-ies – the beginning of 80-ies of the XX century through the lens of «norms» and «anomalies» as two interrelated components of fashion trends, typical of the Soviet society in the outlined period. **Conclusions.** The phenomenon of the Soviet fashion combined two components – «norms» and «anomalies». Fashion «norms» were subjected to the Communist ideology and served to form a «required» image and appearance of a Soviet citizen, in contrast to representatives of the capitalist world. A widespread net of «Fashion Houses» and fashion magazines stood as a means of distribution of standardized Soviet fashion trends. Nevertheless, in the so-called «era of stagnation» under Briezheniev's leadership the Soviet fashion industry suffered considerable transformations, initiated by both internal social-economic and external factors. The first category included conflicts between problems in consumer goods manufacturing functioning, improving population's welfare leading to a consumer boom and a deficit in consumer goods, chary of quality in

.....
the Soviet manner. The second category of factors was connected with specificity of the fashion industry, which still had to function.

Despite the restrictions, the information about the trends and Western fashion samples were spread by fashion magazines and TV screens, thus generating and distributing the so called fashion «anomalies». The homogeneity of the Soviet fashion was aggravated by an inexpugnable desire of the Soviet women to look attractive. The freedom spirit and adherence to anarchism promoted by hippies threatened the existence of the system, and women's desire to be more beautiful became one more element of confronting the system. These factors in combination with those staying behind the subject of our research, initiated formation of new phenomena and practices in the Soviet population's everyday life, accrual and further exacerbation of the crisis in the Communist system.

Key words: anomalies, fashion magazines, stagnation era, fashion, norms, deviations.

References:

- Ahmadykina, A. A.** (2017). «Farcovka» v SSSR v 1950-h – 1980-h gg.: otrasl tenevoj ekonomiki i praktika sovetsoj realnosti [«Fartsovka» in the USSR in 1950-ies – 1980-ies: a Branch of Shadow Economy and Practice of the Soviet Reality]._ «Nauchno-prakticheskij elektronnyj zhurnal «Alleya Nauki», IP Shelistov Denis Aleksandrovich (Izdatelskij centr "Quantum") (Tomsk), 16, Retrieved from https://elibrary.ru/download/elibrary_32421867_61478860.pdf [in Russian].
- B. a.** (1966a). Dlia roboty. [For Work]. *Radianska zhinka*, 7, S.28-29. [in Ukrainian].
- B. a.** (1966b). Do vesillia. [Before Wedding]. *Radianska zhinka*, 3, S.30. [in Ukrainian].
- B. a.** (1966s). Kombinovani plattia. [Combined Dresses]. *Radianska zhinka*, 7, S.28. [in Ukrainian].
- B. a.** (1967). Moda sohodni i zavtra. [Fashion Today and Tomorrow]. *Radianska zhinka*, 7, S. 30. [in Ukrainian].
- B. a.** (1968). U naiurochystishyi den. [On the High Day]. *Radianska zhinka*, 9, S.26-27. [in Ukrainian].
- B. a.** (1969a). Moda. Zdrastvui, sviato! [Fashion. Hello, Party!]. *Radianska zhinka*, 4, S. 30-31. [in Ukrainian].
- B. a.** (1969b). Traktorystkam. [For Female Tractor Operators]. *Radianska zhinka*, 7, S.28-29. [in Ukrainian].
- B. a.** (1976). KPSS. Sezd 25-j [The Communist Party of the Soviet Union, the 25th Meeting], (1). Moskva: Politizdat, 472 s (1). Moskva: Polytyzdat, 472 s. [in Russian].
- B. a.** (1981). Na kozhen den. [For Everyday]. *Radianska zhinka*, 10, S. 30-31. [in Ukrainian].
- Bobrihin, A. A., Egorova, S. I.** (2015) Odezhda kak sredstvo formirovaniye sovetsoj identichnosti.[Clothes as a Means of Forming the Soviet Identity]. *Koncept*, 18. Retrieved from <http://e-koncept.ru/2015/75242.htm> [in Russian].
- Bogomolov, A. A.** (2016). *Legendy pervykh lic SSSR*. [Legends of the USSR Leaders]. Moskva: Izdatelstvo ACT, 320 s. [in Russian].
- Dianova, K. A.** (2018). Istoriko-psihologicheskie aspekty vzaimovospriyatiya mody v SSSR i na Zapade (1920 - 1930-e gg.). [Historical and Psychological Aspects of Fashion Perception in the USSR and in the West (1920-1930-ies)]. *Sbornik «Istoriko-psihologicheskie aspekty vzaimovospriyatiya Rossii i Zapada»*: Materialy XLIV Mezhdunar. nauch. konf.(s. 71-76) Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Gofman, A. B.** (1994). *Moda i lyudi. Novaya teoriya mody i modnogo povedeniya*. [Fashion and People. A New Theory of Fashion and Fashion Behaviour]. Moskva: Nauka, 160 s. [in Russian].
- Gorohov, E.** (1976). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 16, s.1. [in Russian].
- Herasyimchuk, S.** (1974). Karykatura. [Caricature]. *Perets*, 20, s. 14. [in Ukrainian].
- Hladka, K.** (2015). Khipi Alik Olisevykh: «Volossia dlia nas bulo symvolom svobody». «*Dzerkalo tyzhnia*», 45.[Alik Olisevykh, the Hippie: "Hair was a Freedom Symbol For Us]. Rezhym dostupu: <https://dt.ua/personalities/hipi-alik-olisevich-volossya-bulo-dlya-nas-simvolom-svobodi-.html> [in Russian].
- Honcharov, V.** (1974). Karykatura. [Caricature]. *Perets*, 7, s. 9. [in Ukrainian].
- Ivanova, A.** (2018). *Magaziny «Berezka»: paradoksy potrebleniya v pozdnem SSSR*. [Magazines «Berezka»: Paradoxes of Consuming in the Late Periods of the USSR History]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 348 s. [in Russian].
- Klinova, M. A.** (2014). Sovetskij modnyj diskurs vtoroj poloviny 1970-h – 1980-h godov: evolyuciya transruemykh potrebitelskikh strategij. [The Soviet Fashion Discourse of the Second Half of the 1970-ies – 1980-ies: Evolution of the Consumer Strategies]. *Vestnik Permskogo universiteta*, (4), 140-150. [in Russian].
- Korniienko, O. V.** (2018a). Struktura y osoblyvosti funktsionirovaniya industrii mody v URSSR u II polovyni XX st. [Structure and Peculiarities of the Fashion Industry Functioning in the USSR in the Second Half of the XX Century]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*, (3), 18-23. [in Ukrainian].
- Korniienko, O. V.** (2018b). Periodyka URSSR 1950-1980-kh rr. yak instrument vplyvu na modu ta povsiakdenne zhyttia. [The USSR Periodicals as an Instrument of Influence on Fashion and Everyday

- Life]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy»*. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky, (27), 77-88. [in Ukrainian].
- Krilov, O.** (1975). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 6, s.1. [in Russian].
- Kukhar, V.** (2012). Yavyshche subkultury khypi v sviti i na ukrainskykh terenakh. [The Phenomenon of Hippies in the World and in Ukraine]. Retrieved from <http://archive.nddiuvi.org.ua/fulltext.html?id=2754> [in Ukrainian].
- Kukryniksy.** (1974). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 34, s. 1. [in Russian].
- Kuzmenko, Yu. V., & Ivanova, A. S.** (2018). Moda ta dozvillia radianskykh zhynok u 1960-1980-ti rr. [Fashion and Leisure of the Soviet Women in 1960-1980-ies]. *Literatura ta kultura Polissia. Seriiia «Istorychni nauky»*, (92), 291-303. [in Ukrainian].
- Lebina, N. B.** (1999). *Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda: Normy i anomalii. 1920-1930 gody.* [Everyday Life of a Soviet City: Norms and Anomalies]. Sankt-Peterburg: Letnij sad, 320 s. [in Russian].
- Makarenko, V.** (2018). Kievskij dom modelej odeval pervykh ledi SSSR. [Kyiv Fashion House Made Clothes For First Ladies of the USSR]. *KP v Ukraine*, (2620), s.8. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. S.** (1975). *Slovnyk inshomovnykh sliv.* [Dictionary of Foreign Words]. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi Radianskoi entsyklopedii AN URSR, 775 s. [in Ukrainian].
- Pyzhova, S.** (1969). Uliublena namy khustyna. [Our Favourite Headscarf]. *Radianska zhinka*, 1962, 2. S.17. [in Ukrainian].
- Romanov, P., & Yarskaya-Smirnova, E.** (2005). Farca: Podpole sovetskogo obshestva potrebleniya. [«Fartsa»: Underground of the Soviet Consumer Society]. *Neprikosnovennyj zapas*, 5, S. 62-68. [in Russian].
- Rovna, T.** (1967). Za narodnymi motyvamy. [From the Folklore]. *Radianska zhinka*, 7, S.33. [in Ukrainian].
- Shukava, E.** (1976). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 29, s. 1. [in Russian].
- Tkanko, Z.** (2011). Minimalizm i heometriia form odiahu v modi Ukrainy 1960-kh rr. [Minimalism and geometry forms of cloth in Ukrainian fashion of the 1960-th.]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, (22), 284-293. [in Ukrainian].
- Tsvetkova, A.** (1976). Karikatura. [Caricature]. *Krokodil*, 19, s.1 [in Russian].
- Tverdyukova, E. D.** (2013). Komissionnaya trgovlya v Sovetskoj Rossi – SSSR (1917–1991. [Comission Trade in the Soviet Russia – USSR (1917-1991)]. *Vestnik SPbGU*, (4), 80-89. [in Russian].
- Vasilev, A. A.** (2010). *Etyudy o mode i stile.* [Fashion and Style Studies]. Moskva: Glagol, Alpina Publisher, 592 s. [in Russian].
- Venherska, V. O.** (2019). Zhurnaly mod yak viddzermalennia sotsialnoi stratyfikatsii radianskoho suspilstva. [Fashion Magazines as the Reflexion of the Soviet Society Social Stratification]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*, 48, s.207-223. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2011). Socialno-kulturnye processy v sovetskom obshestve v epohu «deficita» i ih vlianiya na modu. [Social and Cultural Processes in the Soviet Society in the Era of Deficit and Their Influence on the Fashion]. *Russian Journal of Education and Psychology*, 8. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-kulturnye-protsessy-v-sovetskom-obschestve-v-epohu-defitsita-i-ih-vliyanie-na-modu> [in Russian].
- Vinichenko, I. V., Najmanhova, Zh. M., Shtib, K. A., & Kurmanova, L. R.** (2013) Otnoshenie sovetskogo obshestva k poyavleniyu alternativnoj mody. [The Soviet Society's Attitude to the Alternative Fashion Appearance]. *Omskij nauchnyj vestnik*, 1(115), s.117-180. [in Russian].
- Yuzefova, T.** (1967). Vlitku u misti. [Peculiarities of Decorating Native Exclusive Clothes of the Second Half of the XX Century]. *Radianska zhinka*, 6, S.33. [in Ukrainian].
- Zhuravlev, S. V., & Gronov, Yu.** (2013). *Moda po planu: istoriya mody i modelirovaniya odezhdy v SSSR 1917—1991.* [Fashion According to the Schedule: the History of Fashion and Clothes Designing in the USSR in 1917-1991]. Moskva: IRI RAN, 496 s. [in Russian].
- Zuseva, V., Evseeva, T., & Ivanova, N.** (2012). *Sovetskij stil.* [The Soviet Style]. Moskva: Mir enciklopedij Avanta+, Astrel, 207 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 02.04.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.05.2020 р.